

יצחק מייטליס

מרכז הגולן ודרומו בתקופת הברזל*

הקדמה

תקופת הברזל בגולן הייתה במשך שנים רבות ועודנה תקופה עלומה. אזור זה, שניתן לנחלה לשבט המנשי, ומאוחר יותר היה אזור מריבה בין ממלכות ישראל וארם, הצטייר - בעקבות הסקר שנעשה בשנת תשכ"ח - כאזור דל אוכלוסין בתקופת הברזל.¹ אולם בדיקה מחודשת של הנושא, שנערכה במסגרת עבודתי כמפקח עתיקות של רמת הגולן, גילתה שהתמונה שהתקבלה בעקבות הסקר הייתה מוטעית.

אחד הקשיים הגדולים של עבודה זו הוא שהמצב הפוליטי איננו מאפשר לערוך השוואות עם האזורים שממזרח, שמצפון ושמדרום למרכז הגולן ולדרומו. קושי נוסף נוצר מחמת שרוב המידע הקיים על האתרים השונים, הוא אקראי ומפוזר במקומות שונים. חלקו הגדול לא פורסם כלל וחלקו פורסם בעלונים מקומיים של האזור. כמעט שאין אנו מוצאים בכתבי עת מדעיים פרסומים הדנים בנושא זה.²

מטרת עבודה זו הייתה לאסוף את החומר הקיים, לסכמו ולנסות ליצור תמונה יישובית של האזור בתקופת הברזל. מובן שתמונה זו חלקית ביותר, אולם אני תקווה כי על בסיס עבודה זו ניתן יהיה לבצע מחקרים מעמיקים ומקיפים יותר.³

* רשימה זו מבוססת על עבודה סמינריונית שהוגשה בשנת תשמ"ה לפרופ' ע' מזר במסגרת לימודי באוניברסיטה העברית. מאמר זה עודכן במחקרים מאוחרים יותר.

1. ראה ק' אפשטיין ושי' גוטמן, בתוך: מ' כוכבי (עורך), 'יהודה, שומרון וגולן - סקר ארכיאולוגי תשכ"ח', ירושלים תשל"ב, עמ' 244-250.

2. בשנים האחרונות בוצע פרויקט ארץ גשור בדרום הגולן, העוסק בעיקר במורדות המערביים של הגולן ובחוף הכינרת. ראה מ' כוכבי, 'ארץ גשור - תולדות חבל ארץ בתקופת המקרא', ארץ ישראל כה (תשנ"ו), עמ' 184-201 (להלן: כוכבי תשנ"ו).

3. ברצוני להודות לד"ר צבי מעוז על עזרתו הרבה במתן אינפורמציה חשובה ובנתינת הרשות לעבוד על הקרמיקה המובאת בעבודה, ולרוחמה בונפיל על סרטוט החרסים.

גבולות האזור הנסקר ואופיו

גבולות

רמת הגולן כשמה כן היא - במה שטוחה המהווה חלק מגוש געשי אדיר הגובל בצפון בגוש הר החרמון, שבניגוד לרמת הגולן בנוי מסלעי משקע ימיים. במערב נשבר הגוש הגעשי בשברי המדרגות של שולי הגולן לכיוון הירדן והכינרת. בדרום הולך גוש זה ונעשה דק יותר ויותר, כשהירמוך מהווה לו גבול דרומי (אם כי גם בדרום לירמוך יש מספר אזורים מכוסים בזלת). במזרח מתעבה הגוש הגעשי ומגיע לעוביו הגדול ביותר באזור הר הדרוזים (ג'בל א-דרוז).

רמת הגולן נמצאת בחלקו המערבי של גוש הבזלת הגדול. גבולותיו המערביים, הצפוניים והדרומיים של הגוש הגעשי הם גם גבולותיו של הגולן. על גבולו המזרחי חלוקות הדעות. כיום, גבולו המדיני-גאוגרפי הוא נחל רוקד ושורת תלי הגעש - רכס בשנית, חרמונית, הר ורדה והר כרמים, אולם השטח מעברו המזרחי של הרוקד אינו שונה כלל מחלקו המערבי. אכן בתקופה הרומית⁴ ובתקופה העותמאנית⁵ גבולו של הגולן היה נהר אל-עלאן ממזרח לנהר הרוקד.

המבנה הגאולוגי של רמת הגולן

הבזלת המכסה את רמת הגולן מורכבת מחמש יחידות וולקניות. העתיקות שבהן גלויות על פני השטח בדרום הגולן, ואילו במרכז הגולן ובצפונו התפרצה לבה צעירה יותר והיא מכסה את התצורות העתיקות.⁶

מתחת לבזלת הכיסוי משתרעות שכבות אאוקניות ונאוגניות, הבנויות בעיקר מגיר ומקרטון והנחשפות בשוליה הדרומיים והמערביים של רמת הגולן.

לעובדה שבזלת הכיסוי הקדומה מכסה את אזור דרום הגולן, ואילו תצורת גולן על פרטיה השונים מכסה את אזור מרכז הגולן ואת צפונו, יש משמעות רבה מהבחינה היישובית. באזור דרום הגולן הספיקה בזלת הכיסוי להתבלות ולהיפך לאדמה חקלאית פורייה. מרכז הגולן מכוסה בבזלת בלתי מְוִיָּסָה. הבזלות הצעירות הללו לא הספיקו להתבלות, ולכן אזור זה טרשי, החקלאות בו מוגבלת לאזורים מצומצמים והמרעה נפוץ בו.

4. מ' אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 153.

5. G. Schumacher, *Across the Jordan*, London 1886, p. 2.

6. ד' מור, הגולן - ארץ הרי געש, ירושלים תשנ"ה, עמ' 117-113.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מקורות המים

סלעי הבזלת קשים ביותר לחציבה. סלע זה סדוק ביותר ולכן גם מחלחל. עובדות אלו גרמו לתלות מוחלטת של האדם במעיינות האזור.

בגולן נובעים שני סוגי מעיינות. הראשון הוא מעין נביעה בקו המגע בין קילוח הבזלת העליון לבין אדמה בזלתית מאובנת, שהתפתחה על גבי קילוח בזלת קדום יותר שנקבר על ידי הקילוח העליון. הקילוח העליון מהווה אקוויפר ואילו האדמה הפוסילית תחתיו מהווה אקוויקלוד, בגלל החרסיות הרבות המרכיבות אותה. למעיינות אלו בדרך כלל ספיקה מועטה ועונתית, פרט למספר יוצאי דופן.

הסוג השני הוא מעיינות, שנובעים בקו המגע בין הבזלת לסלעי המשקע שמתחתיה, הנחשפים בעיקר באגני הנחלים. למעיינות אלה ספיקה רבה, שמשכה אליהם את האדם החל משחר ההיסטוריה.

רמת הגולן לחלקיה

רמת הגולן מחולקת מהבחינה הגאוגרפית-פיזית לשלושה חלקים. בתקופות היסטוריות רבות הייתה לחלוקה זו השפעה מדינית ומנהלתית.⁷

1. החלק הצפוני

החלק הצפוני של רמת הגולן משתרע מהחרמון בצפון עד קו גשר בנות יעקב-קוניטרה (קו גובה 700 בקירוב). אזור זה מכוסה בבזלות צעירות ובטופים. נובעים בו מעיינות קטנים ונפוצות בו קרקעות רדודות (פרט לבקעת קוניטרה). אזור זה מרובה משקעים, כ-1000 מ"מ לשנה, ושכיחים בו מספר ימי שלג בשנה. אזור זה היה מכוסה ביער צפוף של אלון ואלה, וכתוצאה מכך לא משך אליו את האדם ויש בו מעט יישובים.

2. החלק המרכזי

החלק המרכזי משתרע עד אגן נחל סמק וג'וחדר בדרום. האזור נוטה בשיפוע מתון מקו גובה 700 במזרח עד לבקעת הבטיחה במערב. זורמים בו נחלים מצוקיים

7. צ"א מעוז, הישוב היהודי ובתי הכנסת בגולן, ירושלים תשמ"א, עמ' 4-5; הנ"ל, ערך: 'גולן', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, עמ' 275.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ואיתנים רבים, החורצים את פני השטח בכיוון כללי צפון-מזרח-דרום-מערב לכינרת. זהו אזור טרשי המכוסה בקילוחי בזלת צעירים, ובו קרקעות מועטות ומעיינות קילוח רבים אך מועטי ספיקה. כמות המשקעים בו כ-600 מ"מ לשנה.

3. החלק הדרומי

החלק הדרומי של רמת הגולן משתרע עד הירמוך. זהו מישור אחיד, נרחב ומפולס (פרט לחלקו הצפוני). סלעי הבזלת התבלו בו והפכו לאדמה פורייה. האקוויפר העשיר של מי התהום באזור נשען על שכבות המשקע שמתחת לבזלת. כמות המשקעים כ-600 מ"מ לשנה. המעיינות, יחד עם שטחי החקלאות הנרחבים, מאפשרים הקמת יישובים רבים.

גולן בבשן

השם גולן מוזכר במקרא לראשונה כשם עיר מקלט לרוצחים בשוגגה: "גולן בבשן למנשי" (דברים ד', מ"ג), וכאחת מערי הלוויים של בני גרשון (יהושע כ"א, כז).

בכתבי יוסף בן מתתיהו מוזכרת העיר גולן כעיר שנכבשה על ידי אלכסנדר ינאי (קדמוניות יג, טו, ג, מהד' שליט, עמ' 108) ובמקום אחר מוזכר השם גולן כשם אזור (קדמוניות יג, טו, ד, שם, עמ' 109).

אוזביוס, בן המאה הרביעית לספירה, כותב תחת הערך גולן: "והיום כפר גדול מאד הנקרא גֶּלֶוֹן בבשן וגם הפלך נקרא בשם הכפר".⁸

למרות ההזכרות הלא מעטות של עיר זו במספר מקורות בתקופות שונות, אין זיהוי מוסכם לעיר מקלט זו. שומאכר מזהה את העיר גולן בעיירה סחם אל-ג'ולאן הנמצאת ממזרח לנהר אל-עלון.⁹ הזיהוי מבוסס בעיקר על הופעת השם ג'ולאן בשמה של העיירה, וכן על כך שבמאה התשע עשרה הכפר היה מסופח מנהלתית לגולן, למרות שהיה בפועל מחוץ לשטח מחוז ג'ולאן בגבולות שנקבעו בתקופה העותמאנית.

8. ע"צ מלמד (מתרגם ומהדיר), **ספר האונומאסטיקון לאבסביוס**, ירושלים תש"י, עמ' 30, מס' 306.

9. G. Schumacher, *Across the Jordan*, London 1886, pp. 91-93.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גם עודד טוען כי אין לחפש את העיר גולן בגולן של היום, כי באזור הגולן ישבו כפי הנראה הגשורי והמעכתי (ראה להלן), ואין להניח כי העיר גולן הישראלית מקומה בממלכת גשור.¹⁰

לזיהוי העיר גולן עם העיירה סחם אל-ג'ולאן מספר קשיים.

א. המקום אמנם שמר על השם 'גולן', אולם לא כשם פרטי אלא כשם האזור. התוספת אל-ג'ולאן, היינו של הגולן, באה להבדיל בינו לבין היישוב סחם הנמצא בצפון הגלעד.

ב. המקום נמצא מחוץ לתחום האזור הנקרא 'גולן' החל מהתקופה הרומית, בעוד שאוזביוס כותב שהכפר גולן נמצא בפלך גולן.

ג. לזיהוי זה אין עדיין אישור מבחינת הממצא הארכאולוגי.

ד. מבחינת תפישת ערי מקלט המקום קרוב מדי לרמות גלעד (תל רמית בצפון הגלעד),¹¹ שאף היא שימשה כעיר מקלט.

מסתבר כי גם בתקופה הרומית זיהויה של העיר גולן לא היה ברור.¹²

יונתן בן עוזיאל מתרגם את הפסוק "גולן בבשן למנשי" (דברים ד', מג): "וית דברא במתנן", כלומר, גולן היא דברא. מבחינה פונטית השם דברא דומה לדבורה - כפר ידוע מתקופת המשנה והתלמוד, בצפון מערב הגולן. עם זאת, זיהוי גולן עם דברא בעייתי, בגין העדר ממצאים ארכאולוגיים הקדומים לתקופה הרומית במקום זה.¹³

מדרש תנחומא מזהה את גולן בבשן עם סלווקיה,¹⁴ המתוארת אצל יוספוס כעיר בגולן (מלחמות ב, כ, ו, מהד' שמחוני, עמ' 184) וכן כ"כפר מבוצר מאד על ידי הטבע" (חיי יוסף, פרק לז, מהד' שטיין, עמ' קמב).

10. ב' עודד, המעמד המדיני של עבר הירדן הישראלי בתקופת המלוכה (עד חורבן שומרון), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 60.

11. ב' עודד, 'רמות גלעד', אנציקלופדיה מקראית ז, ירושלים תשמ"א, עמ' 378-380.

12. עיין דברים רבה ואתחנן, מהד' ליברמן עמ' 62: "והדא היא גולן, ר' בנימין בר' לוי אמר גודלי. ר' אלעזר אמר בצרה". נראה, אם כן, שחז"ל לא ידעו לזהות את מיקום העיר גולן.

13. על כך ראה צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב תשנ"א, עמ' 79.

14. ל' גינצבורג (מהדיר), 'קטעי מדרש והגדה', גנזי שכטר א, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 112. עיין בהערה 7 (שם) שבה כתב: "לא סלוקיא בבבל אלא גדרה שבא"י שנקראת גם כן סלוקיא".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

סלוקיה מזוהה כיום עם הכפר סלוקיה, שהסורים כינוהו קצביה אל ג'דידה, הסמוך לקצרין. ליד הכפר תל קדום, ולמרגלותיו מעיינות שופעי מים. לפני שנים מספר נערכה במקום חפירה קטנה, ונמצאו בה חרסים מתקופות הברונזה, הברזל וכן מהתקופה הרומית (אתר מס' 26 ברשימת האתרים, להלן). השם ואף החרסים מאשרים את הזיהוי.¹⁵

לזיהוי זה מספר יתרונות ובעזרתו נפתרות בעיות אחדות.

כפי שנראה להלן, ממלכת גשור שכנה בדרום הגולן. מרכז הגולן, שהיה בתקופת הברונזה המאוחרת שטח מריבה בין מלך עשתרות למלך חצור,¹⁶ נכבש על ידי בני מנשה, והעיר גולן הוקדשה כעיר מקלט. בצפון הגולן שכנה ככל הנראה מעכה. בתקופת בית שני ניתן השם 'גולן' לאזור שמסביב לעיר גולן, היא סלוקיה ליד קצרין, דהיינו אזור מרכז הגולן. אכן לדעת ז' ספראי נקרא דרום הגולן בתקופת בית שני ולאחריה **תחום סוסיתא**, צפון הגולן נקרא **תחום פניאס**, ומרכזו - **גולן**. ה'גולן' נחלק לגולן עליון, היינו החלק המזרחי, ולגולן תחתון - אזור הנחלים המערבי.¹⁷

חלוקה זו מותאמת לחלוקה הגאוגרפית-פיזית של הגולן, כפי שהצבענו עליה לעיל.

גשור

כיבוש הבשן על ידי בני ישראל מתואר במספר מקומות: במדבר כ"א, לד; דברים ג', גיב; יהושע י"ב, ה. גבולות הבשן נזכרים בכתוב המתאר את ממלכת סיחון: "ומשל בהר חרמון ובסלכה ובכל הבשן עד גבול הגשורי והמעכתי וחצי הגלעד גבול סיחון מלך חשבון" (יהושע י"ב, ה). אזור זה, וכן אזור גשור ומעכה, ניתן לנחלה לחצי

15. יש לציין כי בכתבי יוסף בן מתתיהו מופיעים בנפרד השמות 'סלוקיא' ו'גולן' ומשתמע שמדובר בשני מקומות שונים (קדמוניות יג, טו, ג). אולם אין זה ברור אם השם 'גולן' מוזכר כיישוב או כשם האזור. עיין ד' אורמן, 'לשימושי השם גולן בכתבי יוסף בן מתתיהו', בתוך: א' רפפורט (עורך), **יוסף בן מתתיהו היסטוריון של ארץ-ישראל**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 7-12. יש להוסיף כי לדעת ד' אורמן העיר גולן חרבה בימי כיבוש ינאי. אכן בימי המרד הגדול העיר גולן אינה מוזכרת כלל.

16. באחד ממכתבי אל עמרנה, מסופר על מלך חצור שלקח שלוש ערים ממלך עשתרות. ראה מכתב 364 אצל: A.F. Rainey, *El Amarna Tablets 359-379*, Neukir-chen-Vluen 1970.

17. ז' ספראי, **הישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני**, קשת יונתן תשל"ח, עמ' 8-10. עיין ד' אורמן לעיל, הסובר אחרת.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שבט מנשה. אולם: "ולא הורישו בני ישראל את הגשורי ואת המעכתי וישב גשור ומעכת בקרב ישראל עד היום הזה" (יהושע י"ג, יג). מאוחר יותר מתוארת גשור על ידי אבשלום בנו של דוד כ"גשור בארם" (ש"ב ט"ו, ח; י"ג, לז). כלומר, גשור בתקופת דוד הייתה סמוכה לממלכה הארמית. לאור הפסוקים שהובאו לעיל מסתבר שגשור ומעכה שכנו בין החרמון בצפון לבין הגלעד בדרום, ממערב לבשן. ב' מזר מזהה את גשור עם ה-Garu המוזכרים במכתבי אל עמרנה.¹⁸

באחד ממכתבי אל עמרנה, שפורסם על ידי אולברייט,¹⁹ כותב מתבעל מושל פחל שבעבר הירדן אל ינח'ם הסוכן בארץ כנען מטעם פרעה אמנחת'פ ד', כי בעל בריתו איב מלך עשתרות בא לעזרתו בשעה שערי ארץ Garu לקחו ממנו שתי ערים Hayanu (עיון) ו-Yablma (יבליים) שהיו שייכות לו.

בתעודה זו מנויות ערי ה-Garu. Udumu עיר של Avaru, Meshqu עיר של Magdulu, עיר של Enu-Anabi ועיר של Zarqie.

מתעודה זו עולה כי מדובר באיגוד של שבע ערים בארץ Garu, המזכיר את ההתאגדות של ארבע ערי החיוי ביהושע ט', י. אולברייט²⁰ טען כי העיר עיון, שנלקחה מיד מלך פחל, היא עיון²¹ הנמצאת על גדתו הצפונית של הירמוך והמוכרת מימי בית שני כאחת העיירות בתחום סוסיתא.²² את יבליים הוא מזהה כעיר אבל (Abila), עיר הדקפוליס בצפון הגלעד.²³ מזר מזהה את Enu Anabi עם העיירה נב, המוכרת בימי בית שני כעיירה בתחום סוסיתא והקרויה בפי הערבים א-נב. את Aduru זיהה מזר עם דורה, הנמצאת כשלושה ק"מ דרומית-מזרחית לגשר בנות יעקב ואת Magdulu עם תל דובר (א-דוויר) בפתחו של הירמוך.

טענתו היא שלעין נאב - השוכנת על הדרך הראשית מעמק הירדן צפונה לדמשק, בקטע שבין פיק לבין חספיה - נודעה חשיבות יתרה בימי קדם.

18. ב' מזר, **גשור ומעכה - ערים וגלילות בארץ-ישראל**, ירושלים תשל"ו, עמ' 190-202.
19. W.F. Albright, 'Two little understood, Amarna letters from the Middle Jordan Valley', *BASOR* 89 (1943), pp. 7-17.
20. שם.
21. מזר מזהה את עיון זה עם ה"עין" המוזכרת במדבר ל"ד, כ, כאחת מנקודות הגבול המזרחי של הפרובינציה כנען. ראה לעיל הערה 18.
22. י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', **תריבץ** מג (תשל"ד), עמ' 88-158.
23. מזר טוען כי אין בתל **אבל** שרידים קדומים לתקופה ההלניסטית, ולכן הוא מציע לזהות את יבליים באתר אחר, סמוך. ראה לעיל, הערה 18, עמ' 193, הערה 9.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אהרונאי לעומתו טוען שהערים Aduru-ו Enu Anabi מוזכרות גם בפפירוס אנסטסי מימי רעמסס ב', 1224-1290 לפנה"ס.²⁴ האחת נזכרת בשם קרת ענב והשנייה בשם אדרן, ושניהן ערים על הדרך מדמשק לעבר הירדן. לדעתו קרת ענב היא Enu Anabi המזוהה עם תל א-שיהב בבשן.

לשיטתו מסיק מזר, לאור הזיהויים הללו, כי גארו שכנה מצפון לירמוך וממערב לבשן. אזור זה תואם את האזור בו ישבו הגשורים. לדעתו ערי הגארו הן גשור, וכנראה טעות סופר גרמה להשמטת השי"ן מהשם גשור במכתבי אל עמרנה. מעכה מזוהה על ידי ב' מזר עם צפון הגולן, אך מכיוון שאזור זה מחוץ לתחום דיונו, לא נעסוק בו במסגרת מאמר זה.²⁵

יצוין, שלא לכל הזיהויים של מזר יש אישור מהסקרים הארכאולוגיים. אמנם בחרבת עיון שעל גדת הירמוך נמצאו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל, אולם בתל נאב ובדורה הממצאים המוקדמים ביותר הם מהתקופה ההלניסטית. גם בתל דובר, המזוהה לדעת מזר עם Magdulu, לא נתגלו עד עתה ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת.

לאור הדברים שהובאו נראה כי זיהוי גשור עם אזור דרום הגולן סביר ביותר, אולם זיהוי האתרים אינו ודאי וטעון בדיקה.²⁶

נראה כי את ערי ארץ גשור יש לחפש באתרים שבהם נמצאו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל, וזאת לאור הידוע לנו מהכתובים כי ארץ גשור התקיימה עד אמצע תקופת הברזל 2. אכן, בדיקת האתרים מגלה כי האתרים שבהם נתגלו ממצאים משתי התקופות מרוכזים בעיקר בדרום הגולן. קו הגבול הצפוני של ממלכת גשור חופף לפי זה את קו הגבול הצפוני של דרום הגולן מבחינה גאוגרפית, מצפון לאגן נחל סמק-ג'וחדר.²⁷

24. 'אהרונאי, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז, עמ' 124-59.
25. יש לציין כי מצפון לכביש גשר בנות יעקב-קוניטרה נמצאו רק אתרים מעטים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל. ראה: מ' הרטל, צפון הגולן, הסקר הארכאולוגי כמקור לתולדות האזור, תל אביב תשמ"ט.
26. על הצעות נוספות ראה צ"א מעוז, רמת הגולן בעת העתיקה מחקר בגאוגרפיה היסטורית, 1986, עמ' 146-152; ק' אפשטיין, 'הרהור נוסף על ערי ארץ גרו-גשור על פי מכתב אל עמארנה 256, בתוך: מ' הלצר ואחרים (עורכים), מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל, מוגשים למשה דותן, חיפה תשנ"ג, עמ' 83-90.
27. על אזור מרכז הגולן בתקופה זו ועל הקשר לעיר גולן בבשן, עיין לעיל, בפרק גולן בבשן. ייתכן שקו הגבול בין ממלכת גשור לאזור ההתנחלות הישראלי השתנה בתקופת ההתפשטות של דוד כלפי דמשק, אלא שאין לנו עדויות על כך.

תל אבו זיתון ומערך הדרכים בדרום הגולן

אחד הגורמים המכתיבים את המערכת היישובית הוא מערכת הדרכים באזור, ובעיקר דרכים בינלאומיות. בדרום הגולן לא נמצאו דרכים מתקופה זו, אך 'פריצת דרך' בעניין נעשתה בשנת 1983. בתל אבו זיתון, הסמוך למרכז האזורי חספין, התגלו שני קטעי קיר הבנוי מאבני גוויל שנחשפו בעבודות עפר שנעשו במקום.²⁸

בבדיקה שנערכה במקום התברר כי מדובר בחומת מצודה סגלגלה, בנויה מאבני בזלת לא מסותתות (ראה צילום מספר 1). כיוון שלא ניתן היה לערוך חפירה מסודרת במקום, לא ניתן היה לעמוד על עובי הקיר. קוטר המצודה הוא כ-70 מטר.²⁹ אחד הדברים המעניינים שניתן לראות באתר הוא שאל החומה צמוד קיר נוסף. אין זה ברור האם שניהם נבנו יחד, או שהקיר החיצוני, הדק יותר, נבנה

צילום מספר 1: החומה בתל אבו זיתון (צולם על ידי המחבר).

28. י' מייטליס, 'תל אבו זיתון - מצודת דרכים מתקופת דוד ושלמה', *ארץ הגולן* 86 (98) (תשמ"ד), עמ' 14-16; הנ"ל, *חדשות ארכיאולוגיות* פח (1986), עמ' 34.

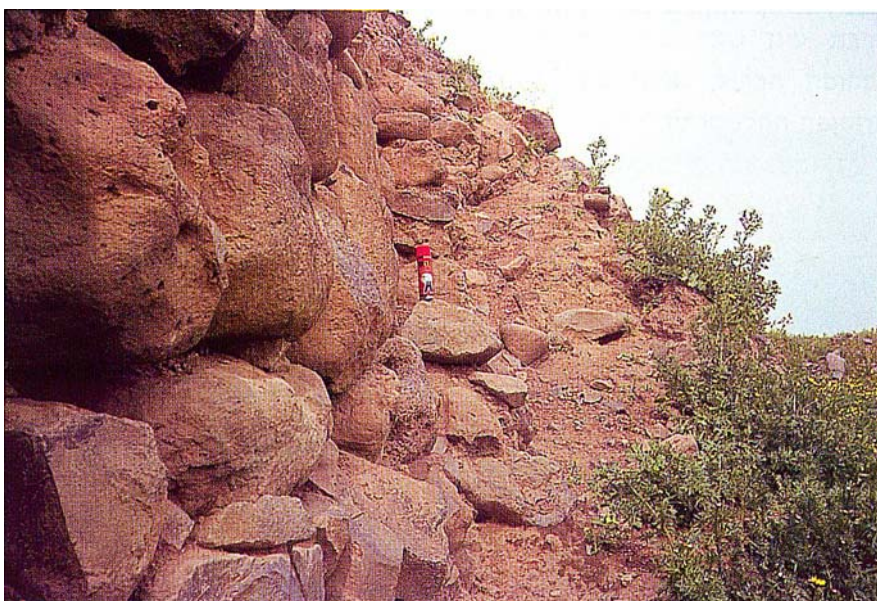
29. המדידות באתר נערכו עבורי על ידי אבי מורי, אברהם מייטליס ז"ל, ובעבודת הבדיקה באתר הסתייעתי בתלמידי הישיבה התיכונית בחספין.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מאוחר יותר (ראה צילום מספר 2). במקומות מסוימים השתמר הקיר בגובה של כ- 2.5 מ'. בחתך שנוצר כתוצאה מעבודות העפר התברר כי החומה בנויה על גבי הריסות אתר קדום יותר.

חרסים שנלקטו במפלס התחתון של פני השטח זוהו כחרסים מתקופת הברונזה התיכונה 2 והברזל 1. לאור הנתונים שהובאו לעיל נראה שמדובר במצודה מתקופת הברזל. באזור רמת הגולן לא נחקרו עד כה מצודות מתקופה זו, ולכן נאלצנו לחפש מקבילות באזורי ספר אחרים של ארץ ישראל, באזור הנגב ובמזרח השומרון.

בנגב ידועות לנו מספר מצודות סגלגלות האופייניות למאה העשירית,³⁰

צילום מספר 2: הקיר הצמוד לחומה בתל אבו זיתון - מבט מקרוב (צולם על ידי המחבר).

30. ר' כהן, 'המצודות הישראליות בנגב', **קדמוניות** יב-3 / (תש"מ 1979), עמ' 38-50. ידועות שמונה עשרה מצודות סגלגלות בנגב, שהגדולה שבהן היא חורבת רחבה שקוטרה כ-75 מ', אך רובן קטנות הרבה יותר, כך שהמצודה בתל אבו זיתון גדולה מאוד בהשוואה. יש לציין כי תיארוך המצודות באתר הרועה ובנחל חלוקים הוא המאות העשירית-האחת עשרה לפנה"ס, כך שלמרות הקרמיקה המובאת בלוח ניתן להקדים גם את מצודת תל אבו זיתון למאה האחת עשרה. ראה ז' משל, **תולדות הנגב בתקופת מלכי יהודה**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב תשל"ד; ז' משל ואחרים, 'מי בנה את המצודות הישראליות בהר הנגב', **קתדרה** 11 (תשל"ט), עמ' 3-44.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וכן במזרח השומרון.³¹ מצודות אלה מיוחסות לימי דוד ושלמה,³² ומקובל לראותן כמצודות גבול ותחנות דרכים.³³

אתר סגלגל נוסף מתקופת הברזל נמצא בחופה המזרחי של הכינרת, במקום בו מצוקי הגולן נושקים לשפתה (שלוחת לויה), ונקרא בפי הערבים "שיח חדר". נקודה זו שולטת על מעבר צר מאזור בקעת הבטיחה לדרומה (אתר מס' 17).³⁴ אתר מבוצר נוסף בעל חומה עגולה הוא שֶׁבָּה (אתר מס' 21). נתונים אלו מרמזים על תכנון אחיד בידי רשות אחת, שבנתה מצודות בעלות אופי דומה באזורי הספר של ארץ ישראל.³⁵

על מנת להבין את הרקע להקמת המצודה בתל אבו זיתון יש לסקור בקצרה את הרקע ההיסטורי של התקופה. עם כינון המלוכה בישראל אנו עדים למגמת התפשטות הממלכה צפונה. שאול נלחם במלכי ארם צובא שישבו בצפון סוריה (שמ"א י"ד, מז) ובתקופת דוד ושלמה גבולות הממלכה הגיעו עד הפרת (מל"א ה', ד). דמשק נכבשה והפכה למחוז בממלכת דוד ושלמה: "וישם דוד ניצבים בארם דמשק" (שמ"ב ח', ו), ובמקום אחר מצוין כי שלמה בנה את תדמור - היא פלמירה - במדבר הסורי, תחנה חשובה לשיירות החוצות את המדבר (מל"א ט', יח).

31. א' זרטל, "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר" - לתולדותיהן של מצודות הדרכים בממלכת ישראל, **קדמוניות** כא (תשמ"ט), עמ' 86-82.

32. גם האתר המבוצר בעין גב מתוארך למאה העשירית. ראה B. Mazar, A. Biran, M. Dotan & I. Dunayevsky, 'Ein Gev: Excavations in 1961', *IEJ* 14 (1964), pp. 1-47. אמנם הקרמיקה המובאת בלוח תומכת בתיארוך זה, אולם יצוין שהיא נאספה מחוץ למצודה. כל זמן שלא נערכה חפירה בתוך המצודה, לא ניתן להסתמך רק על שני הכלים שהובאו כדי לקבוע את זמן בנייתה, וודאי לא את משך קיומה. המצודה הנידונה מצויה אמנם בדרום הגולן שבו שכנה ממלכת גשור, אולם ייתכן ששטחה צומצם בימי דוד וודאי שעצמאותה הייתה חלקית בלבד.

33. עיין ד' עיטס, 'מצודות בהר הנגב - אתרי התישבות?', **טבע וארץ** כא (3) (תשל"ט), עמ' 124-131, הסובר אחרת.

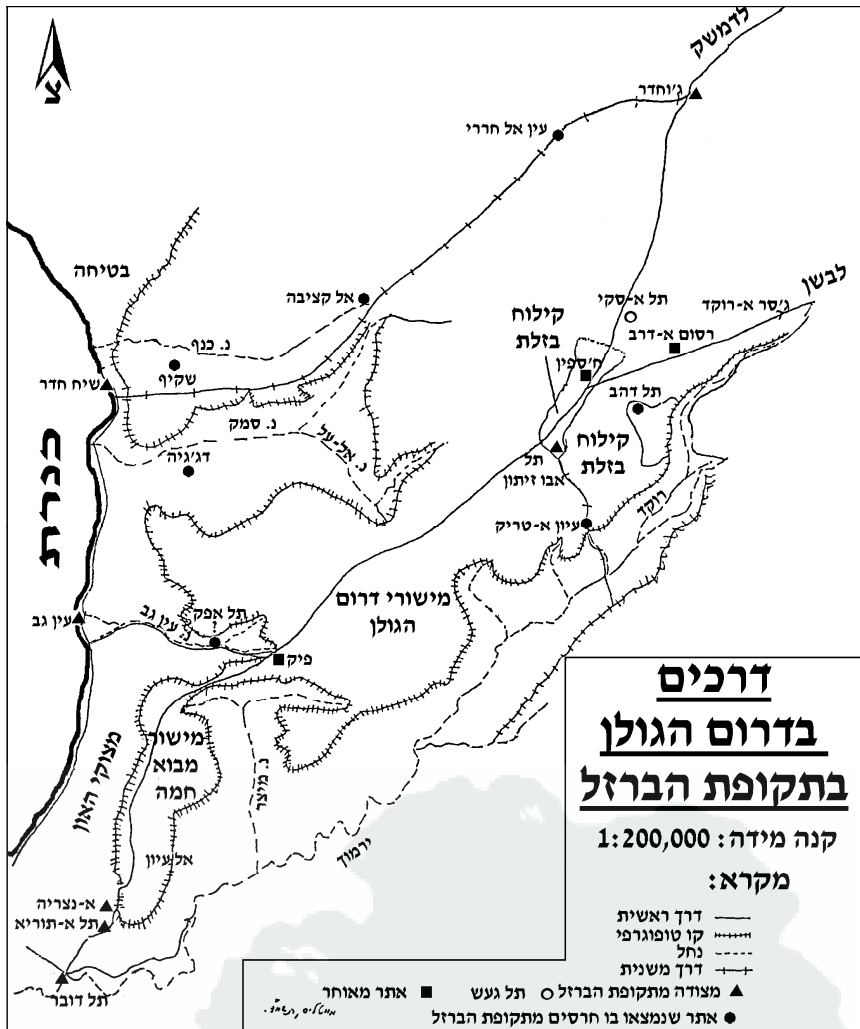
34. במהלך שנות התשעים נחפר אתר שיח חדר (תל הדר בשמו החדש), ונחשפו בו שתי חומות ומערכת מבנים ומחסנים. לדעת החופרים האתר נשרף כבר במהלך המאה העשירים ואחת לפנה"ס. על תוצאות החפירה ראה מ' כוכבי, 'ארץ גשור - תולדות חבל ארץ בתקופת המקרא', **ארץ-ישראל** כה (תשנ"ו), עמ' 184-201.

35. אמנם יש החולקים על זיהוים של האתרים הסגלגלים כמצודות (ראה למשל: י' פינקלשטיין, **הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים**, תל אביב תשמ"ו, עמ' 230-217), אך הטיעונים העיקריים של המפקקים הם שהצורה הסגלגלה-עגולה היא תוצאה של התאמה לקווי הגובה ושהקירות באתרי הנגב דקים מדי מכדי לשמש כביצור. אולם קירות האתרים בגולן אכן עבים, וכיוון שנבנו על גבי מישור, ברור שאין כאן קשר לתוואי הטופוגרפי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אזור הבשן גם הוא היה בשליטת שבטי ישראל עוד מראשית תקופת ההתנחלות. העיר החשובה באזור זה הייתה עשירות (תל עשירה, ממזרח לנהר אל-עלאן).³⁶

על מנת להבטיח קשר טוב ואמין עם הבשן ועם אזור דמשק היה צורך בסלילת דרכים שיקשרו את הגליל התחתון ואת העמקים עם הבשן ועם דמשק וסביבותיה. תוואי נוח מאוד למטרה זו נמצא בדרום הגולן. על קיומה של דרך אנו יודעים מתקופות מאוחרות יותר. הגאוגרף הערבי יאקות,³⁷ בן המאה השלוש עשרה

36. ש' אחיטוב, 'עשירות', אנציקלופדיה מקראית ו, ירושלים תשמ"א, עמ' 404-406.

37. י' פרס, 'דרך הים', אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 199.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לספירה, מביא רשימת תחנות בדרך מדמשק לעמק הירדן: דמשק, אל קסוה, נוה, ח'ספין, פיק ועמק הירדן.

בסוף המאה התשע עשרה עברה אחת הדרכים מדמשק לארץ ישראל דרך תל פרס, חאן-ג'וחדר וח'ספין. בח'ספין נפגשה עם דרך השיירות הרחבה של החורן, הבאה מנוה ותסיל ועוברת על הגשר הדרומי של הרוקד.³⁸ דרך זו, שנקראה סלטנה אל-עקבה, המשיכה מחספין לאל על, פיק, כפר חארב וחאן אל-עקבה.

לאור האמור לעיל נשאלת השאלה: האם גם בתקופת הברזל הייתה חשיבות לתוואי זה? בדיקת התוואי גילתה שלאורכו אכן ישנם מספר אתרים מתקופה זו הנושאים אופי הגנתי.

בפתח הירמוך נמצא תל דובר (אתר מס' 1). חשיבותו רבה, כיוון ששלט הן על המעבר בירמוך והן על תחילת המעלה לדרום רמת הגולן. בקצה המעלה נמצאים שני אתרים מתקופה זו: תל א-תריה (אתר מס' 2) ואתר ליד א-נצריה (אתר מס' 3). גם להם חשיבות רבה, ויעידו על כך מוצבי הצבא הסורי שנבנו במקום.

במרומי דרום הגולן משתרע מישור רחב, אולם כל הדרכים במישור זה מתנקזות למעבר טופוגרפי צר הנמצא מצפון לכפר חרוב.³⁹ הוא מהווה קו פרשת מים צר בין שני נחלים: נחל מצר בדרום ונחל עין גב בצפון. באזור זה מתחברת לדרך דרך נוספת העולה מעין גב (אתר מס' 8), דרך נחל עין גב ואתר מס' 7. באזור אפיק נפתח מישור רחב צפונה. הנקודה הבאה היא תל אבו זיתון. אזור תל אבו זיתון הוא מישור רחב ואין לו יתרון טופוגרפי כלשהו. נשאלת השאלה, אם כן, מדוע הוקמה המצודה במקום זה?

לאור בדיקת האתרים הנראים כמצודות או כאתרים מבוצרים נראה כי המצודות הוקמו בצמתים:

תל דובר - בצומת הדרכים סולטנה אל-עקבה ודרך הירמוך.
עין גב - בצומת הדרך המקיפה את הכינרת ממזרח ודרך נחל עין גב.
שיח חדר - בצומת הדרך המקיפה את הכינרת ממזרח והדרך העולה בשלוחת לְוִיָּה (דרך רומית סלולה אשר יש לאורכה אתרים בני התקופה).
תל דג'גיה - בצומת הדרך המקיפה את הכינרת ממזרח ונחל סמק (תוואי חשוב ונוח. היום עולה בו הדרך הראשית לדרום הגולן. בשעתו הציע שומאכר לסלול בו

38. G. Schumacher, *The Jaulan*, London 1888, pp. 63-64.

39. עיין בפרק קרב אפק, לקמן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

את מסילת הרכבת לדמשק, ולא בתוואי הירמוך⁴⁰). למרות שאופי האתר איננו מעיד על חשיבותו בבירור, מעיד עליו המוצב הסורי הבנוי על גביו.

אם נקבל הנחה זו ונסתייע בעדותו של שומאכר,⁴¹ נראה כי בתל אבו זיתון היה צומת דרכים. בדומה לתקופות הממלוכית והעותמאנית כך בתקופת הברזל היה האזור צומת, שבו נפגשו הדרך לבשן, שעברה דרך ג'סר רוקד,⁴² והדרך לדמשק דרך ג'וחדר ותל פרס.

בחירת מיקומו של האתר נובעת לאו דווקא מסיבה טופוגרפית, אלא מקרבתו למקור מים. סמוך למצודה נובע 'מעין קילוח' כל ימות השנה, דבר ייחודי באזור זה (ראה צילום מספר 3).⁴³

שחזור זה מאפשר לנו להבין את אחד האירועים המעניינים המוזכרים בספר מלכים - קרב אפק.

צילום מספר 3: המעין שלרגלי תל אבו זיתון (צולם על ידי המחבר בחורף תשנ"ד).

40. G. Schumacher, *Across the Jordan*, London 1886, p. 254.

41. ראה לעיל, הערה 38.

42. כדאי לציין כי סמוך לשפת הרוקד, בהמשך הדרך לכיוון הבשן, נמצא אתר הנקרא רוסום א-דרב (דרב = דרך).

43. עיין בסעיף 'מקורות המים' בפרק הגאוגרפי-פיזי של המאמר.

קרב אפק

לאחר תבוסת בן הדד מלך ארם דמשק בשומרון (מל"א כ', א-כב) ביצע בן הדד רפורמה במבנה ממלכתו וביטל את הממלכות הווסליות שהיו תחת שלטונו והפכן לפחוות: "הסר המלכים איש ממקמו ושים פחות תחתיהם" (שם, כד). העצה השנייה שקיבל הייתה: "ונלחמה אותם במישור אם לא נחזק מהם" (שם, כה).

המישור שנבחר לקרב היה אזור אפק: "ויהי לתשובת השנה ויפקד בן הדד את ארם ויעל אפקה למלחמה עם ישראל" (שם, כו). גם קרב זה הסתיים בתבוסתו של בן הדד ובברירתו לעיר אפק. אחאב מלך ישראל צר על העיר ולבסוף התמוטטו חומותיה (שם, ל). בעבר היה מקובל לזהות את אפק עם העיירה פיק שבדרום הגולן.⁴⁴ עיירה ערבית זו שכנה כשישה ק"מ ממזרח לעין גב. היא בנויה על גבי אתר מהתקופה הרומית-ביזנטית ומזוהה עם אפקה, הנזכרת באונומסטיקון של אוזביוס ככפר גדול או כמבצר.⁴⁵ סמוך לעיירה זו משתרעים מישורי דרום הגולן המתאימים לתיאורים שבספר מלכים.

נקודת התורפה של זיהוי זה היא העדר ממצאים מתקופת הברזל באתר זה.⁴⁶ מסיבה זו הציעו חוקרים שונים אתרים לזהות את אפק באחרים הסמוכים לפיק, שיש בהם שרידים מתקופת הברזל ושיושבים סמוך למעיין או באפיק נחל. הסברה המאחדת את כל הדעות היא שהשם אפק, שניתן לאתר בתקופה הרומית, הועתק מאתר קדום יותר ששכן בסביבתו.

ב-1961 נחפר בתחומי קיבוץ עין גב אתר מבוצר, אשר לדעת החופרים יש בו חמש שכבות יישוב מתקופת הברזל.⁴⁷

שכבה	תקופת ייסודה	גורם אתני	חורבן
V	סוף ימי דוד או שלמה	ישראלי	
IV	שלמה	ישראלי	886 (בן הדד א')
III	בן הדד א'	ארמי	838-841 (שלמנר ג')
II	חזאל	ארמי	ראשית המאה השמינית
I	ירבעם ב'	ישראלי	733 (תגלת פלאסר)

44. ראה ספרו של שומאכר, לעיל הערה 38, עמ' 136-145.

45. ראה לעיל הערה 8, עמ' 9, מס' 43.

46. בחפירת הצלה, לה הייתי שותף, התגלו באתר רק ממצאים מהתקופות הביזנטית והערבית הקדומה.

47. ראה לעיל הערה 32; וכן ראה מ' כוכבי (תשנ"ו).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

באתר זה קיים היה יישוב גם בתקופה ההלניסטית. האתר יושב בצומת דרכים חשוב, שבו נפגשת הדרך המקיפה את הכינרת ממזרח עם הדרך העולה לגולן לכפר פיק דרך נחל עין גב. כיוון שסמוך לאתר זה ישנו מישור רחב ידיים - שנוצר על ידי מניפת הסחף של נחל עין גב - ויש בו שרידים מהתקופה הנידונה, מזהה אותו אהרונים⁴⁸ עם אפק המקראית.⁴⁹ בתקופה הרומית הועתק שם היישוב מזרחה, לאפקה.

מ' דותן מזהה את אפק עם אפקה שבגבול האמורי (יהושע י"ג, ד).⁵⁰ לאור זאת הוא טוען כי יש לחפש אתר שיש בו ממצאים הן מתקופת הברונזה והן מתקופת הברזל. שני אתרים העונים על הקריטריון הזה לדעתו הם: א. תל דג'יה החולש על המעבר בנחל סמק (אתר מס' 11). ב. משרופי, או שקיף, מצפון לתל דג'יה (אתר מס' 16). לשיטתו, אחד מאתרים אלה הוא אפק האמורי. בימי דוד נוסדה המצודה בעין גב והשם אפק עבר אליה, וזוהי אפק המוזכרת במלכים.⁵¹ בתקופה הרומית נדד השם לקצה המערבי של הרמה, לאתר פיק.

בשנת 1980 גילה דוד בן עמי אתר קטן,⁵² כקילומטר וחצי מערבית לפיק, ובו קרמיקה מתקופות הברונזה התיכונה 2, הברונזה המאוחרת, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית. באתר זה בולטים שרידי בנייה וביצורים מאבן (אתר מס' 7). מבחינת מיקום וממצאים מתאים אתר זה ביותר לזיהוי עם אפק המקראית.⁵³ החולשה העיקרית בזיהוי זה היא שעל פי הכתוב במל"א כ', ל, נסו לאפק עשרים ושבעה אלף חיילי ארם והסתגרו בה לאחר מפתם. גם אם לא נקבל מספר זה כפשוטו, עיר זו הייתה חייבת להיות גדולה למדי, ואילו אתר זה קטן ושטחו כולל בסך הכול כשישה דונם. אם אכן נקבל את הזיהוי של אפק עם אתר

48. י' אהרונים, **ארץ-ישראל בתקופת המקרא**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 287, הערה 58.
49. מזר מניח, לעומת זאת, כי הקרב נערך במשולש שבין הירדן, הירמוך והכינרת. ראה ב' מזר, 'מלחמות ישראל עם ארם', **היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בתקופת המקרא**, ירושלים 1964, עמ' 211. לדעת ידן נערך הקרב ליד פיק, במעבר הצר בין כפר חרוב לפיק. ראה י' ידן, 'הגיאוגרפיה הצבאית של הגליל', **מערכות ס (תש"ט)**, עמ' 21-22.
50. מ' דותן, 'אפק שבגבול בין ארם לישראל ואפק שבגבול האמורי', **ארץ-ישראל יב (תשל"ה)**, עמ' 63-65.
51. לשיטתו, היישוב באפק האמורית היה צריך להיפסק במאה העשירית, אולם באתרים המוצעים לעיל היישוב התקיים גם בתקופת הברזל 2.
52. ד' בן עמי, "'קרב אפק", מלחמת מנע ישראלית בתחום ממלכת ארם', **ארץ הגולן** 58 (תשמ"ב), עמ' 18-21.
53. אתר זה נחפר מאוחר יותר על ידי מ' כוכבי (תשנ"ו), ובחפירה התברר שאת האתר מקיפה חומת סוגרים. באתר התגלו סימני חורבן שהתרחש במאה התשיעית לפנה"ס, בתקופה שנערך בו קרב אפק.

זה, נראה שבן-הדד נע בציר בדרך הראשית בדרום הגולן, והקרב היה במעבר הצר מצפון לכפר חרוב. אחאב ניצל את אי יכולתו של בן הדד לפרוש את מרכבותיו באזור הצר הזה, וניצחו.

אתרי הברזל בדרום הגולן

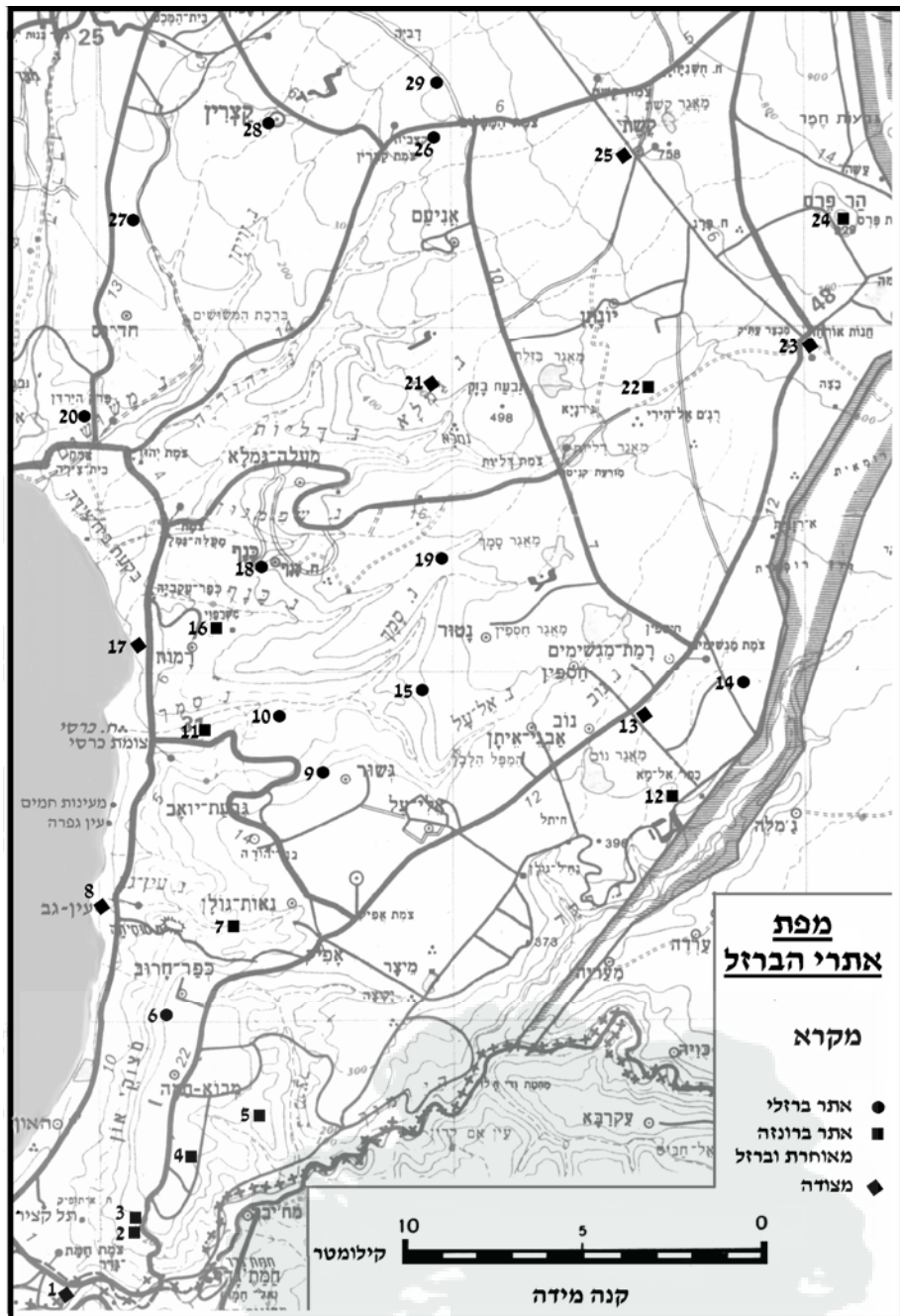
על מנת לקבל תמונה מקיפה של המערכת היישובית בדרום הגולן בתקופת הברזל, נביא רשימה של אתרים בני התקופה. להלן מנויים כשלושים אתרים בהם נמצאה קרמיקה מהתקופה הנידונה. ברצוני להצביע על מספר קשיים בהרכבת רשימה זו ועל מגבלותיה.

רשימה זו מתבססת על מספר מקורות:

- א. סקר חירום תשכ"ח.
 - ב. חוברת הכרזת אתרים של קמ"ט ארכאולוגיה (1971).
 - ג. סקרים נוספים, אקראיים בדרך כלל, שנערכו על ידי גורמים שונים וכן על ידי בזמן עבודתי כמפקח עתיקות ברמת הגולן. אתרים שנבדקו על ידי מסומנים בכוכבית.
 - ד. חפירות שחלקן פורסם בחדשות ארכאולוגיות וחלקן טרם פורסם.
- אין ספק שקיימת בעיה במהימנות הסקר הארכאולוגי, בעיקר בנוגע לתקופות קדומות באתר רב שכבתי. בחמישה אתרים (מתוך שלושים) נתגלתה תקופת הברזל רק לאחר חפירה, למרות שבסקרים קודמים שנערכו בהם לא נתגלתה קרמיקה מתקופה זו. האתרים בהם מדובר הם: חורבת כנף, תל סלוקיה, מצודת תנוריה וקצרין. גם בתל אבו זיתון נתגלתה הקרמיקה הברזלית רק בעקבות עבודת עפר שחתכה את התל.
- לכן נראה שהתמונה המצטיירת מרשימה זו מקנה לנו לכל היותר התרשמות כללית, בעוד שפרטי הדברים עדיין חסרים וטעונים מחקר.⁵⁴

54. בשנים האחרונות נעשה סקר נוסף באזור זה, אך תוצאותיו לא פורסמו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רשימת האתרים

1. תל דובר, ח' אדוויר* (נ.צ. 2092232)

תל בולט, השוכן ליד הגדה המערבית של הירמוך במקום בו הוא נכנס לעמק הירדן. התל שולט על הכניסה לעמק, ועליו כעין אקרופוליס מוקף חומה. בחודשים האחרונים מתנהלת בו חפירה ארכאולוגית רבת היקף. ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 1, ברונזה תיכונה 2, ברזל 1, ברזל 2, פרסית, הלניסטית-רומית וביזנטית. (סקר תשכ"ח, אתר 208)⁵⁵

2. תל א-תריא, הפילבוקס (נ.צ. 21092338)

תל החולש על הדרך סלטנה אל-עקבה שעלתה מדרום הכינרת. שטחו כשני דונם, ובו שרידי ביצור - חומות עם מגדלים. בראש התל מוצב צבאי סורי. בחתכי תעלות ההגנה של הצבא הסורי לבני טין, שרידי קירות ושברי כלי חרס. ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת 1 וברזל. (סקר תשכ"ח, אתר 207)

3. נ.צ. 21082343

מצד בראש גבעה קטנה ליד המעיין של א-נצריה. חומה בנויה אבני גוויל גדולות מקיפה את הגבעה, ושרידי בנייה מצויים גם מחוץ לחומה. ממצא חרסים: ליד המעיין - ברונזה קדומה, ברונזה תיכונה 2 וביזנטית. ליד המצד - ברונזה תיכונה, ברונזה מאוחרת, ברזל 1 וביזנטית. (סקר תשכ"ח, אתר 206)

4. אל עיון* (נ.צ. 21292361)

כפר על תל במורדות הפונים לעבר הירמוך. מצפון-מערב לכפר גבעה קטנה ממנה נלקטו רוב החרסים הקדומים.

55. ראה לעיל, הערה 1. ראה גם ש' ייבין וב' מייזלר, 'רשמי סיור בעמק הירדן הצפוני', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה י (תש"ד), עמ' 98-102.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 1, ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת, ברזל 1, ברזל 2, ביזנטית ועותמאנית.
(סקר תשכ"ח, אתר 203)

5. נ.ג. 262 מ' (נ.צ. 21472374)

חורבה על שלוחה הצופה לנחל מצר. שרידי מבנים וקטעי חומה על הפסגה. מצד דרום-מזרח מדרגה נמוכה ועליה רוב החרסים הקדומים. סמוך לחורבה בית קברות ובו מערות ופירים חצובים.

ממצא חרסים: מן החורבה - ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת, ברזל, רומית, ביזנטית, ימי הביניים ועותמאנית. שבר מגל-צור מתקופת הברזל.

מקברי הפיר - ברונזה תיכונה 2. (סקר תשכ"ח, אתר 202)

6. נ.צ. 21172396*

אתר עתיקות ליד אחד המעינות הנובעים מתחת למצוקי כפר חרוב.

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2 וברזל 1. (סקר תשכ"ח, אתר 193)

7. נ.צ. 21432422

תל קטן סמוך לנקודת המפגש של שני ערוצי נחל עין גב. למרגלות התל גתות וקברים חצובים בסלע הגיר.

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת, ברזל, פרסית, הלניסטית-רומית וביזנטית. (ד' בן עמי [לעיל, הערה 52]; כוכבי, תשנ"ו)

8. עין גב, ח'רבת אל עאשק (נ.צ. 21022435)

תל נמוך שאורכו כ-250 מ' ורוחבו כ-120 מ'. נמצא בצומת חשוב של הדרך המקיפה את הכינרת והדרך העולה לגולן דרך נחל עין גב.

ממצא חרסים: ברזל 2 והלניסטית. (עיין לעיל, הערה 47)

9. נ.צ. 21622476

חורבות על שלוחה מערבה לעדיסה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2 וברזל. (סקר תשכ"ח, אתר 168)

10. ח' אל חותיה (נ.צ. 21502484)

כפר בנוי על שרידי יישוב מן התקופה הרומית-ביזנטית. נתגלו פריטים ארכיטקטוניים.

ממצא חרסים: ברונזה קדומה, ברונזה תיכונה 2, ברזל ורומית-ביזנטית. (סקר תשכ"ח, אתר 158)

11. אל חשש, אל דג'יה (נ.צ. 21312481)

גבעה טבעית בנויה מאבן גיר. הגבעה שולטת על הכניסה לואדי סמק. במערב שורת אבנים זקופות שכיוון צפון-דרום. על גבי התל מוצב צבאי סורי. בתעלות ההגנה של המוצב שרידי קירות וכלי חרס.

ממצא חרסים: ברזל 1 וברזל ⁵⁶2. (סקר תשכ"ח, אתר 165)

12. חרבת עיון א-טריק (נ.צ. 22642463)

חורבה על גבי תל בראש המצוק היורד לואדי א-רוקד ליד עיון א-טריק. אורך התל כ-100 מ', ניכרים שרידי בנייה.

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת, ברזל 1, ברזל 2, הלניסטית, רומית, ביזנטית ועותמאנית.

ראה קרמיקה מאתר זה בלוח החרסים לקמן. (סקר תשכ"ח, אתר 177)

13. תל אבו זיתון (נ.צ. 22532485)

כפר הרוס בנוי על גבי מצודה ישראלית.

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברזל, הלניסטית, רומית, ביזנטית וערבית מאוחרת.

ראה קרמיקה מאתר זה בלוח החרסים לקמן. (עיין בפרק על תל אבו זיתון)

56. לפי מ' דותן יש גם ברונזה מאוחרת (עיין לעיל, הערה 50).

14. תל א-דהב (ח' אבו חייט) (נ.צ. 22822496)

חורבה על גבי גבעה נמוכה מצפון-מזרח לח' אבו חייט, עליה בית הקברות של הכפר. שרידי קירות מבצבים על פני השטח.
ממצא חרסים: ברזל, רומית, ביזנטית ועותמאנית.
(לא פורסם)

15. אל פח'זרי (סדא) (נ.צ. 21912496)

גבעה מלאכותית גדולה. שרידי יישוב במדרגה מעל נחל סמק.
ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברזל, רומית וביזנטית.
(קמ"ט ארכאולוגיה, הכרזה בדבר מקומות היסטוריים [רמת הגולן] תשל"א, עמ' 20)

16. שקיף, משרופי (נ.צ. 21352513)

תל ומצפון לו מצוק תלול. שטחו כ-40 דונם. כפר שוכן על חורבה בדרום התל.
חומה קיקלופית במרכז התל ובצפון.
ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת 1, ברזל 2, הלניסטית, רומית, ביזנטית, ערבית ועותמאנית.
ראה קרמיקה מאתר זה בלוח החרסים לקמן.
(סקר תשכ"ח, אתר 137)

17. שיח חָדָר (תל הדר) (נ.צ. 21122507)

מצודה בראש גבעה על שפת הכינרת, קבר שיח' ובית קברות סביבו. חומות כפולות עגולות ניכרות בעיקר בדרום ובמזרח הגבעה. פתח בקיר המזרחי, באבני בזלת לא מסותתות.
ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברזל 1 וברזל 2.
(ראה כוכבי, תשנ"ו)

18. חרבת כנף (נ.צ. 21452531)

כפר בנוי על גבי חורבה, בית כנסת עתיק.
נחפר על ידי צ' מעוז. נתגלו קיר בציר צפון-מערב-דרום-מזרח, רצפת טיח בהירה על תשתית הסלע וריצוף אבן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממצא חרסים: ברזל 2. החופר מתארך אותם למאה השמינית לפנה"ס.
(חדשות ארכיאולוגיות עז [תשמ"ב], 1981)

19. אל קציפה* (נ.צ. 21942532)

כפר קטן השוכן בחלקו על חורבה בפתח ערוץ נחל כנף. ספלולים וטומוליס בקרבת הכפר.

ממצא חרסים: ברזל 1, רומית, ביזנטית ועותמאנית. (לא פורסם)

20. א-תל, משפע (נ.צ. 20922574)

מבנים ומוצב סורי על גבי תל. שרידי קירות נראים בדפנות תעלות ההגנה של המוצב הסורי.

ממצא חרסים: ברונזה קדומה 2, ברונזה תיכונה 1, ברונזה תיכונה 2, ברזל 1, ברזל 2, רומית, ביזנטית ועותמאנית. (סקר תשכ"ח, אתר 111)

21. שפה* (נ.צ. 22022597)

תל קטן סמוך לכפר הנושא שם זה. שרידי חומה סגלגלה מקיפים את התל.

ממצא חרסים: ברזל 2. (לא פורסם)

22. תל עין אל חירי (נ.צ. 22602584)

חורבה על גבי תל, סמוך לו מעיינות.

ממצא חרסים: ברונזה מאוחרת, ברזל, רומית וביזנטית. (סקר תשכ"ח, אתר 109)

23. תל אל ג'וחדר (נ.צ. 23022595)

גבעה בזלתית, ממנה תצפית טובה לבשן.

שרידי קירות בראש התל. למרגלות התל - ח'אן אל ג'וחדר ושרידי יישוב מהתקופות הרומית והביזנטית.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממצא חרסים: ברונזה קדומה, ברזל 1 (בראש התל), רומית, ביזנטית, ערבית וימי ביניים.

ראה קרמיקה מאתר זה בלוח החרסים לקמן. (לא פורסם)

24. תל אל פרס (נ.צ. 23132630)

הר געש כבוי בעל לוע רחב ועמוק. אין שרידי מבנים.

ממצא חרסים: ברונזה תיכונה 2, ברונזה מאוחרת 2, ברזל 1, רומית, ביזנטית ועותמאנית. (סקר תשכ"ח, אתר 94)

25. מצד תנוריה (נ.צ. 22642635)

מצודה 26 מ' × 26 מ'. בנויה בשיטת פן כפול. עובי הקיר כ-1.70 מ'. שער בצפון בעל שתי אומנות. רוחב השער 1.75 מ' וגובהו, שנשמר, 1.70 מ'.

ממצא חרסים: ברזל, רומית וערבית. נחפר ופורסם על ידי ק' אפשטין. (חדשות ארכיאולוגיות פד [1984])

26. תל סלוקיה (נ.צ. 21902653)

תל ועליו חורבה, ממזרח לקצביה אל ג'דידה. למרגלות התל במערב מצויים מעיינות, חלקם מעיינות חמים. קוטר התל כ-200 מ'. שרידי חומת העיר ניכרים בצפון-מערב ובדרום-מערב.

ממצא חרסים: ברונזה קדומה.

בחפירת בדיקה שנעשתה על ידי ק' אפשטין וצ"א מעוז נמצאו חרסים מתקופות הברונזה והברזל.⁵⁷ (סקר תשכ"ח, אתר 87)

27. נג 144 (נ.צ. 21132632)

גבעה מאורכת על גדתו המערבית של נחל משושים. בראש הפסגה חורבה מבוזרת 50 מ' × 100 מ', שרידי בתים וחצרות.

57. צ"א מעוז (לעיל, הערה 26).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממצא חרסים: ברונזה קדומה 2, ברונזה תיכונה 2, ברזל 1, רומית, ביזנטית ועותמאנית.
(סקר תשכ"ח, אתר 93)

28. קצרין (נ.צ. 21612660)

בחפירה שביצעתי סמוך לשער בית הכנסת העתיק, תחת הנהלתו של צבי מעוז, נתגלו חרסים מתקופת הברזל 2.⁵⁸

29. ע'דיר א נח'ס-מפל זויתן מזרחי* (נ.צ. 21952674)

שרידי מצודה על גדתו הצפונית של נחל זויתן על שפת המצוק. סמוך למפל מבנים נוספים סביב למצודה.

ממצא חרסים: כלקוליתית, ברונזה קדומה 2, ברונזה תיכונה 2, ברזל, ערבית קדומה וימי ביניים.
(לא פורסם)

58. צ"א מעוז, 'קצרין', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים 1992, עמ' 1423, 1427.

ממצא חרסים

תיאור הכלים

מס'	הכלי	תיאורו	קנ"מ	מוצא
1.	סיר בישול	טינ אפור-חום	1:5	עיון א-טריק
2.	סיר בישול	טינ חום עם חצצי בזלת	1:5	ג'וחדר
3.	סיר בישול	טינ חום	1:5	עיון א-טריק
4.	סיר בישול	טינ אפור	1:5	עיון א-טריק
5.	סיר בישול	טינ חום עם חצצים לבנים	1:5	משרופי
6.	סיר בישול	טינ אפור-חום	1:5	תל אבו זיתון
7.	קערה	טינ חורן ורוד עם חצצים	1:5	עיון א-טריק
8.	קערה	טינ חום	1:5	ג'וחדר
9.	קערה	ממורקת, טין ורוד	1:5	משרופי
10.	קנקן	טינ חום	1:5	עיון א-טריק
11.	קנקן	טינ אפור עם חצצים	1:5	תל אבו זיתון

דיון בממצא הקרמי

הקרמיקה המובאת בלוח הקרמי מקורה בארבעה אתרים, מהם שלושה במרומי הרמה והאחד במורדותיה. בלוח זה מובאים טיפוסים כלים שונים, שאינם מייצגים מבחינה כמותית את אתרי הגולן. ניתן רק לקבוע על פי הממצאים שסירי הבישול שכחים ביותר באתרי תקופת הברזל בגולן. לאור זאת קשה להגיע למסקנות כרונולוגיות-היסטוריות. לשם כך יש צורך לאסוף קרמיקה מאתרים רבים יותר מאזורים נוספים. עם זאת, ניתן להפיק מלוח זה מספר הצעות וכיווני מחשבה.

סירי בישול: סירי הבישול המובאים בלוח קדומים. מספר מקבילות לכלים אלה ניתן למצוא במספר אתרים בצפון הארץ. סיר בישול מס' 1 מזכיר סירי בישול מחצור שכבה 12 (חצור ג-ד CLXVI:5). סיר בישול מס' 2 דומה לסיר בישול מתל חרשים (אהרונים תשי"ז, ציור 5:6), המתוארך על פי אהרונים למאה השתים עשרה. לסיר בישול מס' 3 שפה ישרה וזקופה מבפנים, ומבחוץ כאילו מקופלת קמעה. לצורת קיפול זו לא נמצאו מקבילות, אולם נראה שסירים בעלי שפה דומה נפוצים בשכבה 12 בחצור (חצור ג-ד CLXVI:6). לסיר בישול מס' 6, ובמידת מה גם לסיר

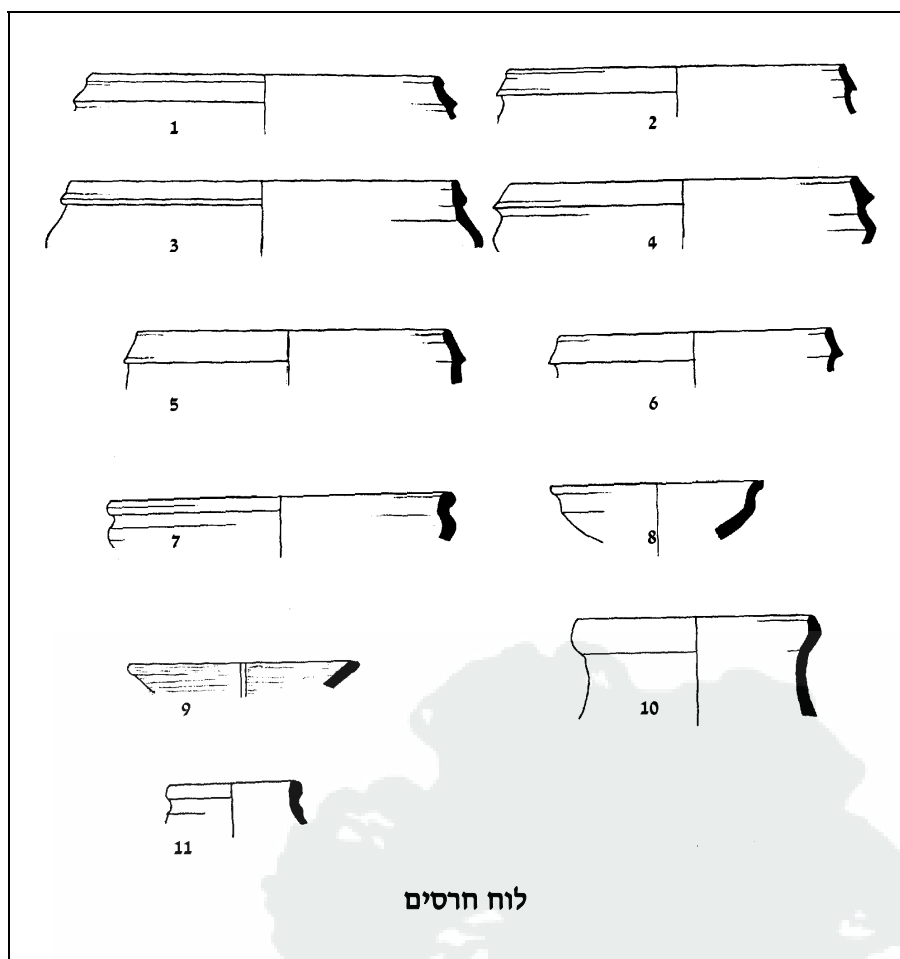
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בישול מס' 5, מקבילה מתל אבו הואם, שכבה 3 מהמאה התשיעית-העשירית לפנה"ס (TAH. No. 90), אם כי הכלי מתל אבו הואם קטן יותר.

קערות: קערה מס' 7 וקערה מס' 8 בעלות פרופיל גלי, אופייניות לחלקה הראשון של תקופת הברזל. לקערות אלה מקבילות מחצור שכבה 12 (חצור ג-ד CCI:4) וכן מתל כיסן שכבה 10/11 (Tel Kiesn, 81:15a).

קערה מס' 9 שטוחה וממורקת, נפוצה בשכבות 6/5 בחצור (חצור ג-ד CLXXI:38) מהמאה השמינית לפנה"ס.

קנקנים: בלוח זה מובאים רק שני קנקנים. לקנקן מס' 10 מקבילות הן מחצור שכבה 12 (חצור ג-ד CLXVIII:19) והן מתל חרשים (אהרוני תשי"ז, ציור 5:20).

לקנקן מס' 11, בעל שפה מעובה ורכס בולט מתחתיה, ישנן מקבילות מחזור משכבות שונות, החל משכבה 10 עד שכבה 6, אם כי נראה שהקנקן שלפנינו דומה יותר לקנקנים משכבה 6 (חצור ג-ד CLXXV:24 ו-CLXXXV) מאשר לקנקנים משכבות קדומות יותר, כמו חצור שכבה 7 (חצור ב LI:3) או חצור שכבה 10 (חצור ב LI:19). נראה כי קנקן מטיפוס זה לא קיים בשכבה 5.⁵⁹

הערכת הקרמיקה מההיבט הגאוגרפי-היסטורי

הטווח הכרונולוגי של הקרמיקה המובאת בלוח נע בין המאה השתים עשרה עד סוף המאה השמינית לפנה"ס. ניתן לומר כי ברמת הגולן הייתה התיישבות החל מהמאה השתים עשרה ועד למסע תגלת פלאסר ג', בשנת 732, לו מיוחס חורבן חצור. נראה כי יישובים מתקופת הברזל 1 נפוצים יותר במרומי הרמה (ראה קרמיקה מעיון א-טריק וג'וחדר), ואילו החל מהמאה העשירית עד שנת 732 קיים היה ריכוז גדול יותר של יישובים במורדות המערביים של רמת הגולן. עדויות על כך יש לנו מקצרין, משרופי, מכנף הסמוכה, בה נתגלתה קרמיקה מהמאה השמינית (אתר מס' 18) ומעין גב. שני הכלים מתל אבו זיתון תומכים גם הם בתיארוך המצודה למאות העשירית-האחת עשרה לפנה"ס, אולם לא ניתן ממנה ללמוד על אתרי היישוב הרגילים בסביבתה.

59. ראה צ' גל, **הגליל התחתון בתקופת הברזל**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב תשמ"ג, עמ' 56-81.

סיכום ומסקנות

תמונת תפרוסת היישובים ברמת הגולן בתקופת הברזל המצטיירת מעבודה זו שונה במידה רבה מהתמונה שהצטיירה בסקר החירום תשכ"ח. בעוד שבסקר תשכ"ח התמונה הייתה של תקופה דלת אוכלוסין (ראה סקר תשכ"ח, עמ' 247, 249), עבודה זו מצביעה על תקופה של פריחה יישובית, כמובן בהתחשב בכך שאזור זה הוא אזור ספר.

באזור זה, כבאזורים אחרים בארץ ישראל המערבית, ישנה בתקופת הברזל עלייה רבה במספר היישובים ביחס לתקופת הברונזה המאוחרת, בערך פי שלושה. נראה כי הגורם שחדר לארץ ישראל המערבית וגרם לעלייה במספר היישובים, הוא הגורם שחדר גם לגולן. ייתכן שמדובר בשבט מנשה. במקביל לגורם החדש שחדר לאזור, המשיכה האוכלוסייה הקדומה להתקיים בתוך ההתיישבות הישראלית ('וישב גשור ומעכת בקרב ישראל' [יהושע י"ג, יג]). יש לחפש את הגורם הקדום באתרים בהם ישנם שרידים הן מתקופת הברונזה המאוחרת והן מתקופת הברזל.

היישוב בתקופת הברזל התרכז בעיקר באזור אגני הנחלים, מן הטעם הברור של מיעוט מקורות מים על פני מישורי הרמה. במאה העשירית נבנו ברמת הגולן מצודות דרכים הן במורדות הגולן לאורך הכינרת והן במרומי הרמה.

בתקופת הברזל 2 התרכז היישוב במורדות המערביים של הרמה. במשך אותה תקופה עברו על האזור מסעות מלחמה שונים, הן של ממלכת ישראל והן של הארמים, וכפי הנראה עברה רמת הגולן מיד ליד. עדויות על כך יש לנו הן מן המקרא (עיין בפרק על 'קרב אפק') והן מממצאי החפירה מעין גב. סביר להניח כי בשלב מסוים הייתה גם התיישבות ארמית באזור, כמו בעיר אפק, אולם הכרת התיישבות זו ומאפייניה דורשים מחקר מעמיק יותר.

ההתיישבות בתקופת הברזל פסקה כפי הנראה לאחר מסע תגלת פלאסר הג' ב-732. זאת על פי ממצאי החפירה בעין גב ועל סמך הקרמיקה, המובאת בלוח, שאינה מאוחרת לשכבה 4 בחצור.